

MHJ

مجله تاریخ پزشکی

دوره سیزدهم، شماره چهل و ششم، سال ۱۴۰۰

Journal Homepage: <http://journals.sbm.ac.ir/mh>

مقاله پژوهشی

بررسی تأثیر ساختار زیست‌محیطی بغداد بر بیماری و مرگ‌ومیر در دوره (اول) خلافت عباسیان

شکرالله خاگرد*^۱، زینب کریمی^۲

۱. دانشیار و عضو هیأت علمی بخش تاریخ دانشگاه شیراز، ایران.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، بخش تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: بغداد از شهرهای مهم تمدن اسلامی بوده است که در زمان منصور عباسی ساخته شد و چندین قرن پایتخت عباسیان بوده است. این شهر از نظر ساختار زیست‌محیطی مشکلاتی داشته است که در گسترش عوامل بیماری‌زا و مرگ‌ومیر در این شهر نقش زیادی داشته است. پژوهش حاضر با هدف بررسی رابطه ساختار زیست‌محیطی بغداد و عوامل بیماری‌زا و تأثیر در مرگ‌ومیر این شهر صورت گرفته است.

مواد و روش‌ها: مواد اصلی این پژوهش داده‌های منابع تاریخ اسلام است که شامل منابع تاریخی، کتاب‌های جغرافیایی و متون تاریخ پزشکی بوده است. همچنین از پژوهش‌های جدید صورت گرفته درباره اوضاع اجتماعی عباسیان در قالب مقالات استفاده شده است. روش تحقیق در این پژوهش، تاریخی - تحلیلی است؛ جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای انجام شده است.

یافته‌ها: به نظر می‌رسد موقعیت جغرافیایی بغداد همیشه عامل رونق و رشد کشاورزی و آبادانی نبوده است بلکه ساختار زیست‌محیطی این شهر از قبیل: شرایط جوی در گسترش عوامل بیماری‌زا و تلفات انسانی ساکنان پایتخت خلافت عباسی نقش زیادی داشته است.

نتیجه‌گیری: در این مقاله به بررسی تأثیر ساختار زیست‌محیطی بغداد در دوره اول عباسی می‌پردازیم. ابتدا اهمیت جغرافیایی پزشکی بیان شده است سپس نقش ساختار زیست‌محیطی بغداد در شیوع بیماری‌ها و عاملی که سبب تلفات انسانی در دوره عباسی بوده است را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌ایم.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۸/۰۳

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۳۰

تاریخ انتشار: ۹۹/۱۱/۲۳

واژگان کلیدی:

بغداد

ساختار زیست‌محیطی

عباسیان

بیماری

مرگ‌ومیر

* نویسنده مسؤول: شکرالله خاگرد

آدرس پستی: ایران، شیراز، میدان
ارم، دانشگاه شیراز، دانشکده
ادبیات و علوم انسانی، بخش تاریخ

پست الکترونیک:

khakrand66@yahoo.com

مقدمه

محیط زندگی انسان نقش زیادی در زندگی و پیشرفت‌های اقتصادی و اجتماعی او دارد. به‌طوری‌که نقش محیط و چشم‌اندازهای آن در زندگی انسان غیر قابل انکار است. تأثیر ساختار محیط زیست بر همه جوانب زندگی انسان از قبیل، اقتصاد، اخلاق، رفتار، حالات روان‌شناسانی و خلق‌و‌خو ویژگی‌های جسمی تأثیرگذار است. این تأثیر می‌تواند مثبت یا منفی باشد. به‌طوری‌که محیط زیست پاک و خرم زندگی را شاداب و معطر می‌کند و تأثیر مثبتی بر جسم و روان انسانی می‌گذارد و بالعکس محیط زیست نامطلوب آثار سوی بر سلامت انسان می‌گذارد. سبب بیماری و نهایتاً ایجاد تلفات انسانی می‌شود. این امر درباره شهرهای بزرگ و مهم تمدن اسلامی نیز صدق می‌کند. به‌طوری‌که بغداد که از شهرهای مهم تمدن اسلامی بوده و به مدت بیش از پنج قرن پایتخت دولت عباسیان بوده است که موقعیت جغرافیایی آن همیشه برای ساکنانش عمران و آبادانی و رونق در پی نداشته است بلکه ویژگی‌های زیست‌محیطی این شهر از قبیل: شرایط آب‌وهوایی، موقعیت جغرافیایی، بافت چوبی مکان‌های چون پل‌ها، نزدیکی به رودخانه‌های دجله و فرات و طغیان این رودخانه‌ها، افزایش و کاهش دما در فصل‌های گرم و سرد سال تبعاتی را برای ساکنان بغداد به دنبال داشته است که علاوه بر زیان‌های مالی و اقتصادی سبب گسترش شیوع بیماری‌ها و همچنین تلفات انسانی زیادی در دوره عباسی شده است. این پژوهش به نقش ساختار زیست‌محیطی بغداد بر کیفیت زندگی ساکنان آن در دوره عباسیان پرداخته است. درواقع به جغرافیای پزشکی محیط زیست بغداد پرداخته است و تأثیر محیط زیست بغداد بر گسترش شیوع برخی از بیماری‌ها و تأثیر و تبعات عمده‌ی ساختار محیطی را بر عوامل که باعث مرگ‌ومیر و تلفات انسانی در بغداد شده است بررسی کرده است. بدین سبب ابتدا به تاریخچه‌ای جغرافیایی پزشکی پرداخته و سپس بر نقش عوامل محیطی بر بیماری و نوع تلفات انسانی در بغداد دوره عباسی پرداخته شده است.

این تحقیق درصدد پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

- ساختار زیست‌محیطی بغداد چه تأثیری در بیماری در بغداد دوره عباسی داشته است؟

- محیط زیست طبیعی بغداد چگونه و چه میزان سبب تلفات انسانی در دوره عباسی شده است؟

فرضیه این تحقیق بر این است که عوامل محیطی و انسانی در شیوع، گسترش بیماری‌ها و درنهایت در افزایش مرگ‌ومیر شهر بغداد نقش زیادی داشته است و در موارد بسیاری ساختار محیط از قبیل آب‌وهوا، شرایط جوی تأثیر منفی در سلامت و بهداشت مردم داشته است که منجر به افزایش مرگ‌ومیر شده است.

هدف این پژوهش بررسی نقش ساختار محیط زیست طبیعی بغداد در گسترش بیماری‌ها و تلفات انسانی دوره عباسی است. اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع در این است که همواره از شهر بغداد در دوره عباسیان به‌عنوان شهری افسانه‌ای یاد شده است و موقعیت جغرافیایی و حتی ساختار شهری آن را سبب رونق و رشد این شهر در دوره عباسیان معرفی شده است که البته این مباحث خارج از حقیقت نیست اما بغداد از نظر محیط - اقلیم نیز مشکلاتی از قبیل: تغییرات آب‌وهوایی، وقوع جنگ‌ها و درگیری‌ها فرقه‌ای داشته است که سبب آسیب‌پذیری این شهر شده است و این امور روند شیوع بیماری‌ها را تسریع و میزان مرگ‌ومیر را افزایش داده است.

پیشینه تحقیق و پژوهش

درباره پیشینه تحقیق باید گفت: در حوزه تاریخ پزشکی در تمدن اسلامی در سال‌های اخیر پژوهش‌های ارزنده بسیاری صورت گرفته است ازجمله می‌توان به آثار متعدد هرمز ابراهیم‌نژاد اشاره کرد که نزدیک‌ترین اثر به پژوهش حاضر کتاب: نقش وقف در توسعه نهادهای بیمارستانی و آموزش پزشکی در امپراتوری عثمانی و ایران قرن ۱۹ م. (۱۳۹۴). است که در دیباچه آن به‌صورت اجمالی به بیمارستان‌های مهم بغداد در دوره عباسی نیز اشاره شده است.

نحوه تأمین آب آشامیدنی سالم و تدابیر بهداشتی برای محیط نظیر گرمابه‌ها و ... پرداخته است. این مقاله از نظر دوره تاریخی به پژوهش حاضر نزدیک است این مقاله صرفاً به تدابیر بهداشتی پرداخته است. لذا مقاله حاضر از یک‌سو به یک مکان خاص یعنی بغداد، آن‌هم در یک دوره تاریخی خاص یعنی دوره عباسیان پرداخته است. از سوی دیگر پژوهش‌های صورت‌گرفته به نقش جغرافیای پزشکی از حیث تأثیر بر سلامتی و ارتقای آن پرداخته‌اند؛ اما پژوهش حاضر از این جهت متفاوت است که به تأثیر جغرافیای طبیعی و مصنوع بر عوامل بیماری‌زا و درنهایت افزایش مرگ‌ومیر در بغداد دوره عباسی پرداخته است. از این حیث باید گفت با توجه به بررسی‌های صورت‌گرفته پژوهش مستقل و تخصصی در این حوزه صورت نگرفته است.

ملاحظات اخلاقی

صداقت و امانت‌داری در ارائه گزارش و انتشار مطالب رعایت گردیده است.

مواد و روش پژوهش

مواد اصلی این پژوهش داده‌های منابع تاریخ اسلام است که شامل منابع تاریخ پزشکی، کتاب‌های تاریخ اسلام و منابع جغرافیایی است. همچنین از پژوهش‌های جدید صورت گرفته درباره اوضاع اجتماعی عباسیان در قالب مقالات استفاده شده است. روش تحقیق در این پژوهش. تاریخی - تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای است.

یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که ساختار زیست‌محیطی - اقلیمی بغداد در دوره عباسیان همیشه باعث رونق و آبادانی نشده است بلکه آسیب‌های وارد به واسطه تغییرات آب‌وهوایی و موقعیت جغرافیایی و ساخت‌وساز شهری نادر است در حوزه اماکن مختلف مسکونی و غیرمسکونی باعث

اما درباره پیشینه این پژوهش باید گفت پژوهش‌های زیادی درباره تأثیر اقلیم و محیط جغرافیایی بر فرهنگ، اقتصاد، ادیان، اندیشه و افکار و حوزه سلامت انسان و طب صورت گرفته است. از قبیل: «تدابیر اقلیمی محیط‌های مسکونی در طب دوره اسلامی» (۱۳۹۵) از طاهری؛ تعامل انسان و محیط (اقلیمی) را یا به تعبیری ارتباط روش زندگی با اقلیم در محیط‌های مسکونی را، بر پایه گزارش متون طب اسلامی بررسی کرده است. در این مقاله به بازخوانی سابقه علمی تعامل پایدار انسان با محیط طبیعی و مصنوع برای حفظ اعتدال و سلامتی انسان در متون طب دوره اسلامی پرداخته شده است. این مقاله ارتباط مستقیم با پژوهش حاضر ندارد و از آن برای مباحث مقدماتی و توضیحات پیرامون جغرافیای پزشکی استفاده شده است. مقاله دیگر تحت عنوان: «نقش پارامترهای اقلیمی بر سلامت و بیماری‌های روحی و روانی افراد» (۱۳۹۷) از غیاث و شرقی است؛ که نویسندگان در این مقاله به تأثیر آب‌وهوایی بر بیماری‌های روحی و روانی افراد پرداخته‌اند. این مقاله اختصاص به یک دوره تاریخی خاص ندارد بلکه به صورت تجربی به این موضوع پرداخته به‌طوری‌که به اثرات و تغییرات دمای هوا در ایالات امریکا، ایران و ... نظر داشته است از این پژوهش برای آگاهی و اشراف بیشتر بر مبحث جغرافیای پزشکی استفاده شده است. مقاله‌ای تحت عنوان: «جغرافیای پزشکی در طب ابن‌سینا» (۱۳۹۱) از غیاث و همکاران به مزاج‌شناسی فصل‌های بهار، تابستان، پاییز و زمستان بر اساس شرایط آب‌وهوایی و کنش و کیفیات مقتضیات فصول بر اساس نظرات ابن‌سینا پرداخته‌اند. این مقاله نیز نه به مکان خاص و نه دوره تاریخی خاصی پرداخته است. اما برای شناخت موضوع و آگاهی بخشی موضوع مفید بوده و مورد استفاده قرار گرفته است. مقاله‌ای دیگر تحت عنوان: «بررسی وضع بهداشت تغذیه، آب و محیط منطقه عراق در دوره عباسیان» (۱۳۹۸) از بینشی‌فر و همکاران است که به بررسی تدابیر بهداشتی عباسیان و عمدتاً دستگاه خلافت در خصوص بهترین شیوه‌های نگهداری مواد غذایی،

مشکلات بهداشتی برای بغداد شده است که در تسریع شیوع بیماری‌ها و افزایش مرگ‌ومیر تأثیر زیادی داشته است.

بحث

۱. مختصری از تاریخچه جغرافیای پزشکی

جغرافیای پزشکی، شاخه‌ای از جغرافیای انسانی که سخت متأثر از جغرافیای طبیعی است این رشته به شناخت و تأثیر عوامل طبیعی «آب‌وهوا، جهت وزش باد، تابش آفتاب، تشعشعات طبیعی، ارتفاع منطقه، بافت و جنس ترکیبات و اجزاء متشکله‌ای خاک، پوشش گیاهی و انواع موجودات زنده، کیفیت و کمیت آب» بر پیکر انسان را مد نظر قرار داده است (۱) مکان مناسب برای زندگی باید طبق شرایطی باشد که در جهت تأمین سلامت انسان و دفع بیماری‌ها باشد؛ بنابراین وقتی کسی مکانی را برای سکونت انتخاب می‌کند باید خاک، حالت پستی و بلندی، پوشش، آب و گوهر آن و حالت آب در جوشیدن، باز شدن و بالا رفتن و پایین آمدن را بررسی کند و بداند که آیا محل اسکان وی، بادگیر و یا جای گود و فرورفته است، باید بادهای منطقه را بشناسد که آیا سالم است یا نه همچنین نقطه مجاور آن‌ها را مانند دریا، سیل‌ها، کوه‌ها و ... را مورد نظر داشته باشد (۲). لذا همواره پزشکان قدیم حفظ سلامتی انسان را به عنوان هدف اصلی طب، وابسته به تعامل و سازگاری انسان با محیط اقلیمی، با تکیه بر انطباق ساختاری مزاج انسان با عناصر چهارگانه طبیعت دانسته‌اند. روش زندگی اقلیمی و سازمان‌دهی محیط‌های مسکونی بر پایه ویژگی‌های جغرافیایی و تغییرات اقلیمی مکان‌ها، مهم‌ترین تدابیر پزشکان برای اعتدال مزاج انسان، حفظ سلامتی و اقلیم‌درمانی بوده است و بدین جهت سلامتی انسان وابسته به مشارکت پویا و همسازی انسان با شرایط متغیر اقلیمی از طریق تغییر روش و مکان زندگی و فراهم بودن زمینه‌های کالبدی این تغییرات در معماری شهر است (۳). لذا داشتن جسم و روان سالم درگرو زندگی در محیطی سالم است. تعلیم طبی مسلمانان ابتدا از تعلیم طبی یونان باستان برگرفته شده است. تعلیم طبی یونان

باستان و نیاز به شناخت محیطی برای حفظ و سلامتی و درمان بیماری‌ها، دسته مایه‌ای برای پزشکان دوره اسلامی در تقسیم‌بندی و پرداختن به موقعیت، ویژگی‌ها و طراحی شهرها و خانه‌ها در ارتباط با عوامل اقلیمی و جغرافیایی بوده است. درواقع آداب زندگی متناسب با اقلیم و شناخت طبیعت و عناصر تشکیل‌دهنده انواع زمین‌ها و نیز ویژگی‌ها اقلیمی این مناطق و سازمان‌دهی و محیط‌های مسکونی بر پایه این زمینه‌ها بخشی از تعلیم اقلیمی متون طب دوره اسلامی درباره زمینه‌های اصلی سلامتی پایدار را تشکیل می‌دهند (۳).

۲. تأثیر جغرافیای طبیعی و مصنوع در سلامت انسان

در تاریخ طب بقراط به اهمیت شرایط محیطی برای داشتن سلامتی اهمیت زیادی نشان داده است و حتی رساله‌ای تحت عنوان «هواها، آب‌ها و مکان‌ها دارد» که شناخت آن‌ها را برای پزشک لازم دانسته است. ازاین‌رو ابوزید بلخی به تأسی از رساله بقراط به مدیریت سه عامل محیطی برای حیات، معاش و سلامتی انسان یعنی «مساکن، آب‌ها و هواها» در رساله خود اشاره کرده است و به تأثیر مستقیم این سه عامل در سلامتی جسمی و روانی انسان پرداخته است. برای امر بهداشت و سلامت خانه‌ها به عواملی زیست‌محیطی و اقلیم سه‌گانه خاک، آب‌وهوا نظر داشته. بقراط اجتماع و کیفیت این عوامل در محیط مسکونی را در خلق و خوی ساکنان مؤثر دانسته و مزایای مانند بهداشت بدن، تقویت قوای جسمانی، چهره‌های زیبا و اخلاق سهل‌گیر را ذکر کرده است (۳). همچنین بوسهل مسیحی (۴) سلامت هوا، خاک و آب هر منطقه را دال بر خوی و عادات مردم، سلامت بدن‌ها، طول عمر و چگونگی گوارش غذایشان، زیادی و کمی بیماری و سرعت بهبودشان هنگام بیماری دانسته است. همچنین شناخت طبیب از وضعیت محیط طبیعی چون جهت وزش بادهای و آب‌های راکد و جاری، نوع پوشش گیاهی و جنس خاک را برای دفع بیماری لازم دانسته است (۴).

۳. بغداد و محیط جغرافیای آن

شهر بغداد در دو سوی رودخانه دجله در ۳۳ درجه و ۲۶ درجه و ۱۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۴ درجه و ۲۳ درجه و ۹ دقیقه شرقی قرار دارد. که در قرون دوم تا هشتم هجری ایجاد شده است و تا پایان خلافت عباسیان مرکز خلافت تمدن اسلامی بود و قرون متمادی پایگاه فرهنگی جهان اسلام بود. موقعیت جغرافیای و عوامل طبیعی در بین‌النهرین سبب شده است این منطقه همیشه زیستگاه انسان باشد و راههای عبور و مرور سبب ایجاد ارتباط میان انسان‌ها و از میان برداشتن موانع موجود بر سر این راه است. که در شمال این منطقه ارتباط میان آذربایجان، ایران و مدیترانه را فراهم می‌نموده است (۵). بغداد موقعیتی ممتاز داشته تا جای که آمده است: «بغداد در سراسر جهان از نظر جلال و شکوه بی‌همتا بوده. وسعت توابع و گسترش ابعاد و تعدد خانه‌ها، کاخ‌ها، کوچه‌ها، خیابان‌ها، مغازه‌ها، دکان‌ها، بازارها، راه‌ها و گذرها، مساجد، حمام و راه‌های برون‌شهری و کاروان‌سراها، هوای مطلوب و آب گوارا و سایه‌های خنک و بی‌نظیر است» (۶) و در زمینه پیشرفت علم طب نیز بغداد سرآمد بود و بیمارستان‌های چون بیمارستان عضدی از نظر امکانات، تجهیزات و کادر درمانی از بهترین بیمارستان‌های تمدن اسلامی بوده است که از سال ۹۸۱ م. تا قرن ۱۳ میلادی به فعالیت پرداخته است. همچنین بیمارستان واسط سال ۴۱۳ ق تأسیس شد و از مراکز درمانی مهم بغداد در دوره عباسیان بود تا جایی که کارکنان و پزشکان این بیمارستان در زمان خلیفه القادر (حک: ۳۹۳-۴۲۲ ق). حقوق و مقرری دریافت می‌کردند (۷). اما ساختار زیست‌محیطی بغداد همیشه سبب رونق و آبادانی نبوده است بلکه این ساختار سبب آسیب‌های زیادی به ساکنان بغداد شده است. و شاخصه‌های اقلیمی چون طغیان و نقصان رودها، تغییرات آب‌وهوایی و بروز بیماری‌های واگیردار آسیب‌های جدی به زمین‌های کشاورزی زده یا موجب خشک‌سالی، قحطی، کمبود محصولات زراعی، زمینه‌ساز گسترش بیماری‌های

متعدد و رشد عوامل بیماری‌زا و عوامل مرگ‌آفرین در بغداد شده که نتیجه آن تلفات انسانی فراوان در دوره عباسی در دارالخلافه بغداد بوده است.

۴. ساختار زیست‌محیطی بغداد و تأثیر آن بر شیوع و گسترش بیماری:

۴-۱. آب‌وهوای بغداد و تأثیر آن بر میزان مرگ‌ومیر

تغییرات آب‌وهوایی در بغداد و کاهش بارندگی سبب وقوع خشک‌سالی و افزایش میزان مرگ‌ومیر ناشی از قحطی و وقوع بیماری‌های واگیردار شد بوده به‌طوری‌که در حد فاصل سال‌های ۲۳۲ تا ۶۵۶ ق. این‌گونه خطرناک به‌صورت متوالی بغداد را تهدید کرد و سبب مرگ بسیاری از مردم شد. به‌طوری‌که در سال ۲۸۵ ق بیماری آن‌چنان در بغداد شایع بود که سبب مرگ دوازده هزار نفر در یک روز شد (۸).

۴-۲. کاهش بارندگی

بغداد از مناطقی است که آب‌وهوا در آن بسیار متغیر است. درباره بارندگی آن باید گفت، حتی ممکن است در طول چند ماه از فصل سرد سال نیز بارندگی در آنجا وجود نداشته باشد و بارندگی بسیار اندک است. و این میزان بارندگی و آب‌وهوای بغداد را در ناحیه بیابانی و حتی بیابانی سخت قرار داده سات. زیرا اقلیم‌های بی‌آب و خشک قلمداد می‌کنند که میزان بارندگی در آن‌ها در سال معادل ۲۰۰ میلی‌متر یا کمتر باشد. بنابراین نبض حیات بغداد به سبب بارندگی نیست و بلکه به سبب آبی است که از خارج به آن وارد می‌شود. اگر چنین نبود نه آدمیان آبی برای نوشیدن و نه برای گیاهان کاشت و برداشتی عملی بود (۵). بنابراین باید گفت تغییرات جوی از سوی دیگر سبب قحطی و کمبود مواد غذایی می‌شد که آن هم باز تبعات خود را داشت و مرگ‌ومیر را افزایش می‌داد. به‌طوری‌که اهالی بغداد از دفن مردگان بازمانده و یا آن‌ها را بدون غسل، کفن و نماز به خاک می‌سپردند (۹). این قحطی‌ها تا سال ۳۳۰ ق. همچنان ادامه داشت و کثرت اجساد در راه‌ها و جاده‌ها سبب شیوع بیماری شد (۱۰). به‌طوری‌که در سال

۳۳۳ ق (۱۰)؛ و سال ۳۳۴ ق (۱۱)؛ و در سال ۳۲۹ ق (۱۱). همچنان قحطی در بغداد وجود داشت و موجب بیماری می‌گشت. همواره میان تغییر در شرایط جوی و بروز بیماری‌های به‌ویژه بیماری‌های همه‌گیر رابطه وجود دارد و احتمال فساد هوا و بروز و با و طاعون در زمان قمر در عقرب (۱۲). در سرزمین‌های گرم و دامنه کوه‌ها بیشتر است (۱۳). غلظت و رطوبت هوا امکان سرایت عفونت افراد طاعون‌زده را به دیگر افراد بیشتر می‌کند (۱۳).

۳-۴. افزایش بارندگی

سبب وقوع سیلاب شده و خسارات زیادی به بغداد وارد می‌کرد به‌طوری‌که در سال ۳۳۲ ق به دنبال افزایش بارندگی ضمن خرابی بناها، موجب کشته شدن عده بسیاری از مردم شهر شد (۱۴).

۴-۴. طغیان رودخانه‌ها در بغداد و تأثیر آن با افزایش

مرگ‌ومیر

بغداد در میان دو رود دجله و فرات قرار داشت؛ این موقعیت سبب رونق تجارت در آنجا شده بود اما با این وجود گاهی همین موقعیت سبب آسیب به جان و مال اهالی بغداد و افزایش مرگ‌ومیر می‌شد. این امر زمانی رخ می‌داد که رودخانه طغیان می‌کرد. این طغیان‌ها به صورت مکرر صورت می‌گرفت. گزارش‌های مکرری از طغیان دجله و آسیب‌های آن ذکر شده است از جمله اینکه در سال ۳۲۸ ق طغیان دجله موجب غرق شدن بسیاری از مردم و چهارپایان، شکسته شدن پل‌ها و ورود آب به نواحی غربی بغداد شد (۱۵). همچنین در سال ۳۷۰ ق. طغیان فرات به مدت سه ماه ادامه داشت که سبب وارد شدن خسارات فراوان به اهالی غرب بغداد شد (۹). همچنین در سال ۴۶۶ ق طغیان دجله به حدی بود که بیش از هزار خانه ویران، عده زیادی از اهالی و چهارپایان غرق و اموال مردم نابود شد (۱۰). از شدیدترین طغیان‌های دجله در سال ۶۴۶ ق رخ داد و خسارت مالی و جانی بسیاری به دنبال داشت. به‌طوری‌که مردم بغداد قادر به جلوگیری از ورود آب به شهر نبودند. دیوارها، کاروان‌سراها، بغداد، محله‌های شطانیه، سوق‌المدرسه

و درب‌المسعود ویران شد. ارتفاع آب در مدرسه نظامیه به شش ذراع رسید و محله رصافه در آب غرق شد. محله‌های جانب بغداد از حریبه تا حلیلات منهدم شد. فقط قسمتی از باب‌البصره و کرخ در امان ماند. در نهایت بسیاری از خانه‌ها بر سر ساکنانش خراب شد (۱۵). در سال ۴۶۶ ق. وقوع سیل باعث نابودی اموال مردم، ویران شدن خانه‌ها و غرق شدن عده‌ای مردم شد. (۱۴) کم و زیاد شدن آب دجله و فرات برای بغداد علاوه بر تلفات آنی از قبیل از بین رفتن زمین‌های کشاورزی، کاهش محصولات، تخریب منازل و بعد از فروکش کردن سیلاب، فقر، گرسنگی و بیماری را برای مردم در پی داشت.

۵-۴. وزش باد

درباره وزش باد نیز باید گفت که وزش دائمی باد یا وزش بادهای پرسروصدا، سبب افزایش خستگی و تحریک‌پذیری افراد می‌شود. اغلب بادهای موسمی به‌عنوان بادهای ناخوشایند یاد می‌شوند. چراکه سبب ایجاد، اضطراب، فشارهای روانی، افسردگی و بی‌خوابی شبانه می‌شود (۱۶). از همین رو بادهای شدید نیز از عوامل مؤثر در افزایش میزان مرگ‌ومیر در بغداد بود به‌طوری‌که در سال ۲۳۴ ق. وزش باد باعث از بین رفتن محصولات زراعی و کشته شدن عده‌ای از مسافران و رهگذران شد (۱۷).

۵. بیماری‌های واگیردار در بغداد

۵-۱. ورم گلو

در سال ۳۴۶ ق، تعداد بسیاری از ساکنان بغداد به بیماری ورم گلو و ماسرا^۱ مبتلا شده و جان خود را از دست دادند (۱۱).

۵-۲. وبا

در سال ۴۹۳ ق شیوع بیماری وبا در بغداد جان بسیاری را گرفت و به‌طوری‌که چند جسد را در یک گور دفن می‌کردند

۱. ماسرا یا آنژیوادم: عبارت است از تورم ناگهانی سر و گردن و حلق همراه قرمزی و تنگی نفس که به وسیله علل خارجی به وجود می‌آید.

(۱۱). وبا از بیماری‌های بود سبب افزایش مرگومیر در بغداد می‌شد.

۳-۵. طاعون

اپیدمی طاعون به صورت کلی در منطقه عراق زیاد گزارش شده است به طوری که در منابع آمده است در سال ۵۳ در کوفه طاعون رخ داده (۱۸). در سال ۶۸ قمری نیز در شام، بصره و واسط رخ داده است. همچنین در سال ۷۰ در بصره طاعون رخ داده است (۱۹). همواره گزارش‌های از بروز اپیدمی‌های طاعون در حد فاصل سال‌های ۱۳۰ تا ۱۳۲ در بصره وجود دارد (۱۸ و ۲۰). در سال ۲۲۰ نیز در بصره گزارش مربوط به بروز طاعون وجود دارد (۱۸). در سال ۴۹۳ ق. نیز در بغداد طاعون رخ داده است که ذکر آن آمده است (۲۱).

۶. موقعیت تجارت دریایی عراق و بغداد و تأثیر آن بر بروز بیماری

خلفای عباسی به ویژه در دوره اول عباسی به امر تجارت اهمیت زیادی می‌دادند و تأسیس بغداد منجر به رونق بخشی بیشتر تجارت دریایی شد و مبادلات بصره با هند و چین و آفریقا گسترش یافت. بغداد در دوره خلفای عباسی مرکز راهها بود شهرها را به شهرهای بصره، کوفه، انبار، تکریت و حلوان مربوط می‌ساخت و از آن شهرها تا مرزهای ممالک اسلامی امتداد می‌یافت و البته آسان‌ترین راه بغداد به بصره به وسیله کشتی‌های بود که بر روی دجله سیر می‌کردند (۲۲). بدین ترتیب موقعیت تجاری و تجارت دریایی بغداد علاوه بر رونق تجارت؛ در هنگام اپیدمی‌های بزرگ نیز نقش مهمی در گسترش بیماری ایفا می‌کردند؛ و راههای تجاری جنوب در انتقال بیماری‌های مختلف نقش زیادی داشته‌اند (۲۳). ورود بیماری به بندرها را به سرعت به همه‌گیری سراسری تبدیل می‌کرد و بیماری‌های همه‌گیر مانند وبا و طاعون که بومی بندرهای هند بودند به آسانی با این خطوط کشتی‌رانی در خلیج فارس منتشر می‌کرد؛ و ایران و عراق را درگیر می‌کرد (۲۳).

۷. آتش‌سوزی‌ها در بغداد و تأثیر آن در میزان مرگومیر

آتش گرفتن بازارها و پل‌ها یکی از دلایل افزایش مرگومیر در بغداد بود؛ که این امر یا در پی درگیری‌های فرقه‌ای - دینی صورت می‌گرفت یا در پی جنگ‌های متعدد، «در پی تعصب و افراط ابوالفضل بن عباس وزیر و حاجبش صافی در سال ۳۶۱ ق محله کرخ که پایگاه شیعیان بود آتش زده شد که در آن هفده هزار نفر جان باختند» (۹ و ۱۱). همچنین در این محله در سال ۳۷۱ ق. بر اثر وقوع آتش‌سوزی عده‌ای از مردم کشته شدند (۱۸).

آتش‌سوزی‌های متعدد نیز اثرات منفی فراوانی بر عمران و آبادانی کرخ گذاشت. در قرن چهارم و پنجم آتش‌سوزی‌های مکرری در محله کرخ اتفاق افتاد. در سال ۳۰۷ ق آتش‌سوزی در کرخ موجب خرابی خانه‌های فراوان و کشته شدن انسان‌های بسیاری شد. در سال ۳۰۹ ق نیز آتش‌سوزی دیگری در بازار کفاشان، بین پل جدید و طاق حرانی رخ داد که انسان‌های بسیاری در آتش سوختند. آتش‌سوزی در نهر طابق در سال ۳۱۴ ق باعث سوخته شدن هزار خانه و هزار دکان شد. در سال ۳۶۳ ق و همچنین در سال ۳۷۱ ق، نیز در کرخ آتش‌سوزی رخ داد؛ که اماکن بسیاری در آتش سوخت و تعداد زیادی از مردم کشته شدند. این آتش‌سوزی یک هفته ادامه داشت (۲۴).

۸. جنگ‌ها و درگیری‌ها

یکی دیگر از عوامل افزایش مرگومیر در بغداد بودند؛ به طوری که در سال ۶۴۰ ق و در آغاز خلافت المستعصم (حک: ۶۴۰-۶۵۶ ق) فتنه بزرگی در رابطه با شکار شیر در دو تا از محله‌های بغداد رخ داد که منجر به کشتار جمعی و غارت برخی از اماکن شد و این امور در افزایش ناامنی و دزدی‌ها بسیار تأثیرگذار بود به طوری که در سال‌های ۶۴۴-۶۴۸ ق. شمار دزدان در بغداد به شدت افزایش یافت (۲۵). فتنه‌های مذهبی نیز از عوامل بروز جنگ در محله‌های مختلف شهر بغداد بود و در سال ۶۵۴ ق از بزرگ‌ترین فتنه و آشوب‌ها میان شیعیان و

سنیان در محله معروف کرخ رخ داد که سبب کشتار جمع زیادی از مردم شهر و غارت منازل شد (۲۴ و ۲۵).

نتیجه‌گیری

شهر بغداد در دوره عباسیان به رونق، رشد و آبادانی معروف بوده است؛ اما این بررسی نشان می‌دهد که ویژگی‌های محیطی - اقلیمی و ساختار جغرافیایی بغداد در دوره عباسیان اثرات زیادی بر کیفیت زندگی مردمان بغداد نهاده است که این اثرات همواره در راستای رونق، رشد و بهبود سبک زندگی در بغداد نبوده است بلکه عوامل محیطی و اقلیمی چون: کاهش و یا افزایش بارندگی‌ها، طغیان رودخانه‌های دجله و فرات، ورزش بادهای صحرایی، وقوع طوفان‌ها، آتش‌سوزی و سیلاب‌ها آسیب‌های جدی به وضعیت سلامت ساکنان بغداد وارد کرده که در نهایت باعث افزایش شمار مرگ‌ومیر در این شهر شده است. بغداد با وجود اینکه در دوره خلافت منصور با راهنمایی و مشاوره اندیشمندان، مهندسان و معماران ماهر ساخته شده اما به مرور زمان و بر اثر عوامل طبیعی یادشده و عوامل انسانی چون: وقوع جنگ و درگیری‌ها آسیب‌پذیر شده بود. بدین ترتیب مجموعه عوامل زیست‌محیطی بغداد بر کیفیت زندگی ساکنان آن شهر تأثیر نهاده و عوامل بیماری‌زا افزایش یافته است و در نهایت در بالا رفتن میزان مرگ‌ومیر و تلفات انسانی پایتخت عباسیان تأثیر زیادی گذاشته شد.

تضاد منافع

در این پژوهش هیچ‌گونه تضاد منافی برای نویسندگان وجود ندارد.

References

1. Ghias M and Sharghi M and Taghdisi A. Medical Geography in Avicenna's Medicine. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine*. 2012; 3 (1): 71-76. [in persian]
2. Ibn Sina H. Law in Medicine. qanoon fe teb, Translated by Sharafkandi, Abdul Rahman. Soroush Publications. Tehran. 1984. P 187-230. [in persian]
3. Taheri j. The Climatic Plans of Sustainable Environment in Islamic Medicine. *Journal For the History of Science*. Volume 12. Issue 1 - Serial Number 16. 2014. P 17-37. [in persian]
4. Bosahle masihi I. Al maa fe Teb. the truth and the step of the florist of Sanagustan. Damascus. French contract for Arab studies in Badmashq. 2000. p. 213.114. [in Arabic]
5. Duri A. (Baghdad) several articles in history and historical geography. Translation: Dolatshahi, Ismail, Proshani, Iraj. Published by: Tehran Islamic Encyclopedia Foundation, 1996. p. 81. 88
6. Khatib Baghdadi A. History of Baghdad ya islam city. Publisher: Dar Al-Kitab Al-Almiyeh. Place of publication; Beirut. Lebanon. vol 1, 3. p. 80. 346. [in Arabic]
7. Gonergon F , Atkar Sh and Ebrahimnejad H, The role of endowment in the development of hospital institutions and medical education in the Ottoman Empire and 19th century Iran. Translators: Iraj Nabipour, Ismail Nabipour. Bushehr University of Medical Sciences and Health Services Publications. 2015. p. 7, 8.
8. Yaqubi A. Tarikh Yaqubi. Translated by Mohammad Ibrahim Ayati. Tehran: Scientific and cultural; 1992. vol. 2. p. 544. [in Persian]
9. Ibn Athir, Ali Ibn Muhammad, Al-Kamil Fi Al-Tarikh, Beirut. Institute of Arab History; 1994. Vol 5 p. 222.443.283. [in Arabic]
10. Zahabi Sh. tarikh eslam ao vafiyat Al mashaheer va Al Alam. By the efforts of Omar Abdul Salam Tadmari. Beirut. In the Arabic book; 1998.vol 24, 25. p. 67. 21. vol 24 p. 31. [in Arabic]
11. Ibn Muskawiyah Razi A. tajarebol omam. Translated by Alinaghi Monzavi, Tehran. Birch; 1997. vol 6. p. 128. 35, 36. 213. 394. 371. [in Persian]
12. Aboo Nasri Heravi QY. ershado zerae-e. Printed by Mohammad Moshiri. Tehran. 1977. [in Persian]
13. Nazim Jahan MA. exir azam. Published by Iran University of Medical Sciences. Institute for the Study of the History of Medicine. Islamic and Complementary Medicine. Tehran. 2008. [in Persian]
14. Ibn Kacir D. Al bedaye va Al nahaye. by the efforts of Yusuf Sheikh Muhammad Al-Baq'a'i, Sedqi Jamil Al-Attar. Beirut: Dar al-Fikr; 1998.vol7. p. 586. 605. vol 8p239.[in Arabic]
15. Ibn Futi A. The events of the community (events of the seventh century AH) Translated by Abd al-Muhammad Ayati. Tehran. Association of Cultural Works and Honors. 2002.p146- 147. 113.175. 223. 245.324-325.298-299. [in Persian]
16. Ghias M, Sharghi M, The Role of Climatic Parameters on the Health and Mental Health of Individuals. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine*. Vol 9. Issue 1 6-2018. [in Persian]
17. Ibn Taghri Bardi. Y. Al-Zumrah astronomy in the kings of Egypt and Cairo. by Muhammad Hussein Shamsuddin. J. Beirut: Scientific Library; vol2.1992. p. 331. [in Arabic]
18. Ibn Jahez Ab. Al-montazam fe tarikh Al- molook Al- omam. Corrected by Naeem Zarzour .Beirut: Scientific Library.vol 14. P281. [in Arabic]
19. Rabaei Dameshghi M. tarikhe movaled ol" olama va fiyatehem. Published by Abdullah Ahmad Suleiman Al-Hamd; Math. 1988. [in Arabic]
20. Abn Abdul Bar A. Al-Tamhid lema fi Al moota men Al maame Al asanid. Published by Mustafa bin Ahmad Alavi and Mohammad Abdul Kabir Bakri. Maghrib; 1965. [in Arabic]
21. Akri Hanbali A H. shazarat Al- zahab fe akhbar men Al zahab, published by Abdul Qadir Arnaout and Mahmoud Arnaout. Damascus; 1984. [in Arabic]
22. Guy le Strange. Geographical history of the lands of the Eastern Caliphate. Translated by Mahmoud Erfan. Tehran. Scientific and cultural publications; 1988. p. 89. [in Persian]
23. Tavakoli A. Transmission of Epidemic Diseases through the Persian Gulf In the Late Thirteenth and Early Fourteenth Century AH. *Medical Ethics and History of Medicine*. 2020; 13 (1):64-74. [in Persian]
24. Iqbal Ashtiani A and Aqeli B. History of Iran after Islam. Tehran. Namesh Publishing; 1999. p. 152. [in Persian]
25. Ibn Taghte M. Al fakhre fi adab Al soltane va Al doval eslame. Beirut. 1964. p. 319.

MHJ

Medical History Journal

2021; 13(46): e3

Journal Homepage: <http://journals.sbm.ac.ir/en-mh>

ORIGINAL ARTICLE

Investigating the Impact of Baghdad Environmental Structure on Illness and Mortality in the (First) Period of the Abbasid Caliphate

Shokrollah Khakrand^{1*} , Zeinab Karimi²

1. Associate Professor and Faculty Member of Shiraz University, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran

2. Ph.D. Student of Islamic History, Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran

ARTICLE INFORMATION

Article history:

Received: 24 October 2020

Accepted: 19 January 2021

Published online: 11 February 2021

Keywords:

Baghdad

environmental structure

Abbasids

Disease

death

ABSTRACT

Background and Aim: Baghdad has been one of the important cities of Islamic civilization built during Mansour Abbasid's time and has been the Abbasids' capital for several centuries. The city has had problems in environmental structure, which has played a significant role in spreading pathogens and mortality in the city. This study aimed to investigate the relationship between Baghdad's environmental structure and pathogens and its impact on mortality in this city.

Materials and Methods: The primary materials of this research are first-hand sources of Islamic history, which include historical sources, geographical books, and medical history texts. New research on the Abbasids' social situation has also been used in articles. Research method in this research. It is historical-analytical; Data collection is done by library method.

Findings: It seems that Baghdad's geographical location has not always been the cause of prosperity and growth of agriculture and prosperity, but the environmental structure of the city, such as weather conditions in the spread of pathogens and human casualties of residents of the capital of the Abbasid Caliphate.

Conclusion: In this article, we examine the impact of Baghdad's environmental structure in the first Abbasid period. First, the geographical importance of medicine has been stated; then, we have studied and analyzed the role of Baghdad's environmental structure in the spread of diseases and the factor that caused human casualties in the Abbasid period.

* Corresponding Author: Shokrollah Khakrand

Postal Address: Department of History,
Faculty of Literature and Humanities
Shiraz University, Shiraz, Iran

Email: khakrand66@yahoo.com

© Copyright (2018) Medical Ethics and Law Research Center, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

Cite this article
as:

Khakrand Sh, Karimi Z. Investigating the Impact of Baghdad Environmental Structure on Illness and Mortality in the (First) Period of the Abbasid Caliphate. Medical History Journal 2021; 13(46): e3.